

Sükösd Miklós

A szó technológizálása és az emlékezet birodalma: a helyi szóbeli hagyománytól a nyomtatott nemzeti emlékezetig

Eötvös Károly *Balaton* utazása a médiumelmélet és a nyomtatáskapitalizmus perspektívájából

Sükösd-Kósa Mihálynak

Eötvös Károly (1842–1916), a remek *non-fiction* szépíró (emellett liberális politikus és ügyvéd) érdekes írói alapállást választott. Szándékosan a jövő nemzedékeknek írt. *Utazás a Balaton körül* című, máig népszerű művében összegyűjtötte a tó körüli izgalmas, igaz történeteket, a szóbeli hagyományt, s palackpostaként a jövőbe küldte őket. Ezzel a szociográfia előfutárának tekinthetjük. Ugyanakkor könyve a hazaszeretet enciklopédiája is. Szabadelvű patriótaként hozzá akart járulni a nemzeti kisebbségeket integrálni kívánó, modern, demokratikus magyar nemzeti identitás kialakításához az Osztrák–Magyar Monarchiában. Olvasmányos Balaton-könyve három értelmezési keretet invitál: a szóbeli és az írásbeli kultúrát szembeállító Walter J. Ong médiumelméletét, a Benedict Anderson-féle felfogást a nacionalizmus és a tömegnyomtatás kapcsolatáról, valamint Pierre Nora francia történész koncepcióját az emlékezet helyeiről.

Kulcsszavak: Balaton, írásbeliség, kulturális emlékezet, liberalizmus, nemzeti identitás, nyomtatáskapitalizmus, patriotizmus, szóbeliség

1. Eötvös Károly időszerűsége: kémünk a múltban

Lelkesítő, alkotmányos demokrata értékeinkben megerősítő példaképeket keresünk? Demokratikus hitüket minden körülmények között megtartó személyiségek példáira van szükségünk? Lelki, erkölcsi, szellemi, politikai támogatásra vágyunk az illiberális populista korszakban, a demokráciát önkényuralommal vegyítő hibrid rezsím hétköznapjaiban?

Eötvös Károly tökéletes példaképként áll előttünk, s kedvesen beszélgetésre hív bennünket. Liberális ügyvéd és parlamenti képviselő volt, az alkotmányos demokrácia tántoríthatatlan híve, a törvény előtti egyenlőség harcos elvi és gyakorlati védelmezője. Az államhatalmak elválasztásában és a korrupció nélküli, tiszta közéletben hitt egész életében. Elődünk: értelmiségi, közíró, politikai publicista és politikus. A 19. századi nemesi szabadelvűség, a nemzeti liberalizmus remek figurája.¹

Ugyanakkor meleg hangú, népszerű szépíró, könnyen olvasható, szórakoztató bestsellerszerző. S ha mindez nem elég: Eötvös számos, a 20. század elején írt könyvében korának olvasói mellett meglepő módon kifejezetten nekünk, a jövő nemzedéknek írt. Cikkeinek, szövegeinek egyik kedvenc műfaja a leletmentés, a palackposta

¹ A kismemes származású Eötvös Károly nem rokona, csak névrokona az író-politikus báró Eötvös Józsefnek (1813–1871).

a jövőbe: *a jövő nemzedékeknek célzott írás*. Célközönsége saját egyidejű olvasótáborra mellett az utódok – az unokák, dédunokák, ükunokák – nemzedéke: vagyis mi vagyunk.

Hogyan értelmezhető e különös közönségválasztás *a mi szempontunktól*? Mintha Eötvös Károly személyében időben mozgó kémet, szociográfust, szépirot, liberális jogászt, hozzánk hasonló, a felvilágosodás és a liberális demokrácia értékeit valló értelmiségit küldenénk vissza a 19. század második felébe és a századforduló időszakába, hogy kémkedjen, adjon jelentést számunkra. S Eötvös meg is teszi: mintha kifejezetten nekünk dolgozna. Mintha kifejezetten a mi szempontjainkat képviselve, diktafonnal és kamerával a kezében barangolna a múltban, hogy jelentéseket küldjön nekünk, a késői leszámazottaknak. Helyzetünk az, mint a jövőből kommunikáló MZ/X-é a Mészáros családban. 21. századi, technicista újmagyar rokonként társalgunk 19. századi kémünkkel. „Kapcs. ford.” („Kapcsolok fordításra; Kapcsolj fordításra” újmagyar nyelven a Mészáros sorozatban): Eötvös egyidejű kommunikációra hív, hidat épít az időben. Csak kényelmesen társalogni vissza kell sétálnunk vele az időhídon.

Eötvösnek nemcsak a nemzedékünket időutazásra invitáló írói alapállása különleges, hanem sokoldalú, bátor és bölcs személyisége is. Hegedüs Géza *A magyar irodalom arcképcsarnokában* (é. n.) így hozza közel Eötvös kávéházi figuráját:

Budapesten, az Oktogonon, ahol a Teréz körút és az Andrássy út keresztezi egymást, a soktűkrös Abbázia kávéház márvány sarokasztalának a fejenél évtizedeken keresztül délutánról délutánra széles karosszékben trónolt egy kövér, ősz, borostás, kopasz fején fekete selyemsapkát viselő férfi, körülötte jogászok, újságírók, államférfiak, öreg tisztviselők és ifjú rajongók mindig népes gyűréje. Az öreg, akit az egész ország a „Vajda”-nak nevezett, becézett, gúnyolt vagy orákulumnak kijáró áhítattal tisztelt, napról napra kifogyhatatlanul anekdotázott, magyarázott, világpolitikai elemzéseket fejtegetett, vagy hazai állapotokat bírált, közben mindenki rendelkezésére állt, akinek széles ez országban valamiféle tanácsra volt szüksége. Se ő, se társasága nem csodálkozott, ha egy ismeretlen valaki odaült, elmondotta, hogy egyenest egy dunántúli faluból jött fel, hogy megkérdezze a Vajdát, hogyan intézhetnék el otthon családi torzsalkodásukat, vagy melyik orvoshoz vigyék a nagybeteg sógorasszonyt, vagy milyen pályára adja gyermekét, aki ügyes kézzel tud ostor nyelet faragni, de sehogyan sem megy neki az iskolában megtanulandó számtan és mértan. A Vajda ilyenkor részletesen kikérdezte az idegent, elgondolkodott – és amit tanácsolt, azt az idegen hálásan köszönte... és megfogadta. És megtörténhetett, hogy közvetlenül utána az asztaltársaság valamelyik országgyűlési képviselő törzsvendége kért tanácsot, hogy interpelláljon-e a parlamentben egy ilyen vagy olyan visszaélés miatt, amelyet választókerületében tapasztalt. A Vajda erről is kifejtette a véleményét – és a képviselő is megfogadta. Ez a kávéházi örök csevegő a nyolcvanas évektől az első világháború kitöréséig, tehát vagy harminc éven át országos intézmény, egymagában politikai tényező, az országnak alighanem legtekintélyesebb és legkeresettebb ügyvédje volt, egy időben *minden magyarok legvilágíresebbike, akiről az volt a nemzetközi közvélemény, hogy az emberiség egyik legbecsületesebb és legbátrabb férfia*. Személyes ismerősei pedig úgy tudták, hogy egy személyben és egyszerre *a legnagyobb magyar jogtudós, a leghajlíthatatlanabb jellem és a legmulatságosabb csevegő* (kiemelés tőlem: S. M.).

Eötvös Károly azzal lett a nemzetközi közvélemény számára a leghíresebb magyar, hogy 1883-ban a tiszaezlári perben elvállalta a vérváddal – a Solymosi Eszter nevű cseléd lány rituális meggyilkolásával – meggyanúsított helyi zsidók védelmét. Ezzel nemcsak egyedülálló ügyvédi, hanem közéleti szerepet is vállalt. Eötvös ugyanis bátran szembeszállt az Istóczy Győző parlamenti képviselő és csoportja által feltüzelt antiszemita közhangulattal.

A Dreyfus-perhez hasonló, hatalmas hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó tiszaezlári perben két korszak jogszolgáltatása csapott össze. A középkori, antijudaista előítéleteken alapuló, boszorkányüldözéshez hasonló vérvád ütközött a modern, bizonyítékokon és áttekinthető perrendtartáson alapuló bírósági gyakorlattal. Általánosabb értelemben a tekintélyelvűség és a törvény előtti egyenlőség elve, sőt maga a megkérdőjelezetlen tekintélyen alapuló feudális rendszer és a racionális modern világ állt szemben egymással. A hosszú, fordulatos,

óriási érdeklődés mellett zajló per összecsapásaiban Eötvös nemcsak kiharcolta a vádlottak felmentését 1883-ban, hanem húsz évvel később meg is írta a per történetét.

A krimiszzerűen izgalmas mű – *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége* címmel – egyszerre a per fordulatait és a nyomozását felidéző bírósági memoár, a szereplőket bemutató szociográfia és az antiszemitizmus arcait elemző kortörténeti körkép. 1904-ben jelent meg először (Eötvös 1904). *A nagy per* az egyik legfontosabb és legérdekesebb könyv, amit magyarul írtak. „A magyar irodalom egyik legizgalmasabb könyve” – értékelte László Ferenc (2010) kritikus a közelmúltban a Magyar Narancsban. Ez Eötvös főműve, s csak egyetérteni tudunk Hegedüs Géza (é. n.) értékelésével: „A történelmi nagyregénynek és társadalomtudományi nagymonográfiának egyaránt beillő mű világjelentőségű.” Ennek megfelelően sok kiadást ért meg, több filmváltozata is készült. Mégsem ismeri kellő mértékben a mai olvasóközönség – sokszor még a jogászok, az ügyvédek sem. A jogi karokon (jogtörténeti órákon) sem kötelező irodalom, pedig annak kellene lennie.

Általában is igaz, hogy Eötvös életművét és személyiségét viszonylag kevesen ismerik. Annak ellenére, hogy 2003-ban Majtényi László jogtudós, alkotmányjogász megalapította az alkotmányossággal és közpolitikai elemzésekkel foglalkozó, ma is működő Eötvös Károly Közpolitikai Intézetet, Eötvös napjaikban nem közismert. Ritkán utalnak rá politikai összefüggésben, nincs a mai magyar liberális és baloldali demokrata gondolkodás és emlékezet fősodrában, haladó hőseink panteonjában. Pedig oda tartozik, ott a helye.

Eötvös Károly ugyanis „egyike a legnagyobb magyaroknak. Számon tartja őt az irodalom, a sajtótörténet, a jogtörténet, a művelődéstörténet” (Praznovszky 2007: 391). Eötvös mai időszerűségét – elsősorban 2010 óta – konkrétan az adja, hogy a 2010 óta regnáló rendszer az alkotmányos, liberális demokrácia történelmi alapjait veri szét. Azokat az elvi alapokat, amelyeket a 19. század első felében a reformkori liberálisok és az 1848-as forradalmárok fektettek le – a sajtószabadságtól a törvény előtti egyenlőségen át az államhatalmak elválasztásának elvéig. Ezekre az alapokra az 1867-es kiegyezés után húzták fel a alkotmányos magyar állam modern épületét.

Eötvös Károly irodalmi életművének jelentős része pedig éppen a reformkori (1825–1848), az 1848–1849-es, valamint a második reformkori (1867–1914) liberális közéleti személyiségek értékrendjét és emberi arcát mutatja be, hozza közel hozzánk. Pontosán dokumentálja az alkotmányos, liberális állam eszmei alapjainak megvetését és építményének kialakítását – mindazt, amit a 20. századi diktatorikus rendszerek és a mai hibrid rendszer 2010 óta megpróbál lerombolni Magyarországon.

2. A Balatoni utazás műfajai és forrásai: a leletmentés módszertana

A nagy per Eötvös legfontosabb, az *Utazás a Balaton körül* pedig legnépszerűbb, sok kiadást megért, máig olvasott műve (Eötvös 1900). A Balaton-könyv önértéke mellett azért is fontos, mert ez volt az író első saját néven megjelent könyve. Ebben formálta azokat a műfajokat, hangvételeket, stílárisközöket és szerzői alapállásokat – köztük a jövő nemzedékeknek célzott leletmentő írásmódot –, amelyek egész életművét meghatározták.

A 19. század utolsó évtizedeiben Eötvös három nagyobb munkája jelent meg cikksorozatokban, amelyeket aztán az 1900-tól induló életműkiadásában könyvvé formált. A *Nazarénusok* című korai vallásszociográfiáját 1873–1874-ben adta közre a Pesti Naplóban. Az Oroszországból megszökö franciá hadifoglyok kalandjainak lélegzetelállítóan izgalmas kalandjait – *Aki örökké bujdosott* címmel – a Vasárnapi Újság hosszú cikksorozatában dokumentálta (1879-ben). Az Egyetértés című újságban adta közre egy népszerű munkája, a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* részleteit (1895-ben és 1899-ben). (Egy kisebb önálló kiadványt pedig – *Kerkapoly az új pénzügyminiszter* – Carolus álneven jelentetett meg 1870-ben.)

Mindeközben több száz, elsősorban aktuálpolitikai cikket közölt törvénymódosításokról, költségvetési vitákról, a közigazgatás reformjáról stb. Ugyanakkor barátairól, irodalmi és politikai hőseiről – Deákról, Jókairól, Kossuthról, Vörösmartyról, Petőfiről, Irányi Dánielről és másokról – is több arcképet, családtörténetet rajzolt újságcikkeiben. Képviselői és ügyvédi működése mellett újságírói műfaji és tematikai sokoldalúsága alapozta meg közismertségét és népszerűségét.

A szépírói sikert azonban egyértelműen a kétkötetes *Utazás a Balaton körül* hozta meg Eötvösnek 1900-ban. Balaton-könyve egyszersmind a Révai Testvérek kiadásában 1900-ban indult, 24 kötetes Eötvös-életműkiadást

kezdő két kötet (Eötvös 1900). Eötvös már közel 60 éves volt, amikor sikeres ügyvédi, politikusi és közéleti munkássága nyomán a könyvkiadó Révay Mór János meggyőzte, hogy rendszeresen írjon. A remek érzékű kiadó az irodalomtörténetben egyedülálló módon rögtön életműkiadást ajánlott a népszerű, érett korú, ám az irodalomban csak akkor debütáló Eötvösnek (Révay 1920: 277). Az életműkiadás első két kötete, az *Utazás a Balaton körül* már tartalmazza később kiteljesedett írói személyiségének műfajait és életművének fő témáit.

Az *Utazás a Balaton körül* rögtön közönségsiker, bestseller lett, és egyhangú kritikai sikert is aratott. „Egy hosszú kiadói pálya végén megállapíthatom, hogy Magyarországon könyvnek akkora hatása magára az irodalomra és az irodalom művelőire még nem volt, mint ennek a munkának” (*sic!*) – értékelte lelkesen a *Utazás a Balaton körül* a kiadó Révay emlékiratában (Révay 1920: 277). Révay pedig megfontolt ember volt: egyrészt maga is több nyelven publikáló társadalomtudós szerző, másrészt vállalatvezető, a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság vezérigazgatója. Tudta, mit beszél, kihez-mihez hasonlítja Eötvös Károly művét: ő volt Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és más vezető szerzők kiadója is.

[Eötvös m]unkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18–20.000 példányban keltek el. ... Eötvös Károly közönsége nagyobb volt más magyar író közönségénél, annál a rendes közönségnél, amely minden jó magyar könyvet megvesz. Eötvös esetében szaporodott ez a közönség azokkal, akik őt speciálisan magyarságáért karolták fel, továbbá a reformátusokkal, akik büszkéek voltak rá és a zsidókkal, akik hálájukat akarták vele szemben kifejezésre juttatni

– folytatja Révay (1920: 284).

A Balaton-könyvet nagy sikere miatt a Révai testvérek többször újra megjelentették az 1900-as első kiadást követően. A mű könnyen hozzáférhető, a mai napig újra és újra kiadják – teljes szövegét és válogatások formájában is. Tehát olvassák, és fizetőképes kereslet van rá mindmáig (Eötvös 2007 – ez a 12., átdolgozott kiadás, Eötvös 2011, Eötvös 2015a, Eötvös 2018). A Balaton-könyv megjelent e-könyv formájában is (Eötvös 2015b), és teljes szövege online hozzáférhető az Országos Széchényi Könyvtár oldalán (Eötvös 2007).

Az *Utazás a Balaton körül* két kötetéhez 1909-ben harmadik kötetként csatlakozott *A balatoni utazás vége* címmel megjelent folytatás. Eötvös ebben zárja le 1875-ös tó körüli utazásuk történetét. A Révai Testvérek-féle Eötvös-életműkiadásban *A balatoni utazás vége* a 23. kötet (Eötvös 1909b). Az egyszerűség kedvéért összefoglaló címmel *Balatoni utazásként* emlegetem a teljes művet. (Tehát beleértem az eredetileg *Utazás a Balaton körül* és a *A balatoni utazás vége* címmel megjelent köteteket is. A *Balatoni utazás* cím használatával egyébként a teljes mű 1982-es kiadását követem, s erre a kiadásra vonatkoznak a szövegből származó idézetek oldalszámái is [Eötvös 1982]).

Melyek a *Balatoni utazás*ban felhasznált műfajok? Hogyan gyűjtötte Eötvös Károly 1875-ös, Balaton körüli útjuk során az anyagot közel ezer oldalas művéhez? Mi volt írói alapállása, célkitűzése, szerzői szándéka? Milyen elméleti értelmezési keretben érthetjük meg legjobban a máig nagy hatású balatoni művet?

A *Balatoni utazás* műfaji meghatározásával kapcsolatban mindmáig bizonytalansággal találkozunk. Mintha egy máig megválaszolatlan kérdés lebegne itt. Eötvös Károly szinte egész életműve *tényirodalom* (non-fiction). Ezen belül *visszaemlékezések, történetek és anekdoták, kis- és nagyéletrajzok, esszék és eszmefuttatások, szociografikus betétek és kistanulmányok lírai reflexiókkal* szervessé oldott irodalmi egyvelege.

A *Balatoni utazás* műfaját különösen nehéz meghatározni, mert *sokműfajú*, fejezetről fejezetre, sőt a fejezeteken belül is izgalmasan változó, vibráló, dinamikus szövegű alkotás. A könyv külső formája, héja útleírás. Útinapló: Eötvös és öt barátjának, utazótársának a Balaton északi és déli partján tett 1875-ös utazásának megörökítése. Belülről tekintve a szöveg az útinaplóba oltott, élvezetes balatoni portré-, anekdota- és történetesorozat, gazdag helyi kultúr- és családtörténeti gyűjtemény, amelyet Eötvös saját visszaemlékezései és enciklopédiaszerű ismeretei gazdagítanak. A történetek egy része az Eötvösöket vendégül látó házigazdától származik – többen közöttük jeles közéleti személyiségek.

A Balaton-könyv olvasható „lazán összefércelt álútleírásként” is (László 2010). A „lazán összefércelt” szerkezetet részben az is magyarázza, hogy az *Utazás a Balaton körül* szövegét újságban, folytatásokban írta meg először Eötvös. A tárcafolymatások az Egyetértés című ellenzéki napilapban 1899. június és 1900. február között jelentek meg. Ezt

kövezték *Az utazás vége* cikkei (az *Utazás a Balaton* körül folytatásai) 1900 április–májusában (Tóth é. n.). A balatoni cikkeket elsőként közlő Egyetértés (1874–1913) liberális ellenzéki újságként az 1848-as eszméket képviselő Függetlenségi Párthoz kapcsolódott. Élesen kormányellenes álláspontot képviselt, konfrontatív stílusban. Az alkotmányos berendezkedést és a Kossuth-kultuszt népszerűsítette. 1902 és 1904 között maga Eötvös volt a főszerkesztője.

Az erdélyi közönség egy hónap csúszással, a Nagyváradi Napló folytatásaiban követhette Eötvös és útírársai – köztük négy erdélyi közéleti személyiség – balatoni kalandjait (1899. július és 1900. március, illetve 1900. április–május között [Tóth é. n.]). A magyar sajtótörténet kiemelkedő lapja, a Nagyváradi Napló (1898–1934) szintén liberális, népszerű ellenzéki demokrata napilap, az erdélyi, részben zsidó polgárság fóruma volt. 1901 májusától a polgári radikális Ady Endre is a szerkesztőség munkatársa.

„Eötvös minden művét tárcafolytatásokban írta meg” – jegyzi meg Révay (1920: 282). Vagyis a balatoni szövegeket is folyamatosan, napról napra, hétről hétre írta és közölte emlékezései alapján. Ez is magyarázza figyelmének változását, az új témák és a változó műfajú közelítések, a tematikai egységek (lezárások, ugrások és újakezdések) sorozatát a szövegben. Eötvös nem állt egyedül abban, hogy nagylélegzetű, könyvterjedelmű műveit hétről hétre hírlapi tárcaegységekben írja meg és közölje először. A szintén hírlapi leadásokban alkotó Jókai életművét műfaji és médiatörténeti szempontból elemző Szajbély Mihály ezért Jókai regényeit kifejezetten „tárcaegényként”, Jókait pedig hangsúlyozottan „újságokba író kalandregényíróként” határozza meg (Szajbély 2010). Ebben az értelemben Eötvös is *tárca szerző*, egész életműve tárcákból építkezik. A lapok tárcarovatában közölte először irodalmi igényű, olvasmányos – nemegyszer közvetlenül az olvasóhoz szóló, barátságos és csevegő hangvételű – anekdotáit, társadalomrajzait, kisesszéit, karcolatait és emlékezéseit, amelyek később kötetei anyagát adták.

Eötvös esetében azonban az újságmegjelenés ritmusa csak egy a könyvei komplex műfaji keverékére ható tényezők között. A kérdés ennél összetettebb. A *Balatoni utazás* műfaji lehatárolásának nehézségét, sőt lehetetlenségét a könyvet kiadó Révay (1920: 278) is érzékeli – s ennek ellenére a mű egységességét méltatja – memoárjában:

A munka nem volt besorozható semmiféle rendszerbe, nem volt az sem regény, sem dráma, sem elbeszélés, sem rajz, nem volt sem bölcsélet, sem lélektan, nem volt történet és nem volt utelírás és mégis mindebből volt valami benne és mégis egységesnek hatott a munka és ezért még a sablonos kritika képviselői, a tanárok, sőt azok első sorban kívánták, hogy minél gyorsabban felvétessenek a munkának legszebb részletei az iskolai olvasókönyvekbe. Azt mondták, hogy ez a mű az írásművészetnek olyan magaslatán áll, hogy azt már tulszárnyalni nem lehet.

Az 1982-es kiadás utószavában Szalay Károly irodalomtörténész (1982: 485–486) a következő taxatív műfaji meghatározást adja:

Eötvös balatoni utazása embertől emberig vezető, laza portréfüzér. Formailag tárca, anekdotafüzér, életkép, történeti publicisztika, memoár, néprajz, útirajz, tárcahumoreszk, művelődéstörténeti glossza, beszély, karcolat, archeológiai eszmefuttatás, irodalomtörténeti arcképvázlat. ... És mindegyik alkalminak látszó történet, humorral enyhített gúnyrajz, mosollyal szelídített torzkép, kedélyes bölcselkedéssel frissített tudományos értekezés valamiféle példabeszédet tartalmaz, Eötvös korához szólót. A sokat megérett és sokat tapasztalt ügyvéd, politikus, lapszerkesztő furcsa végrendeletét hagyományozza kortársaira és az utókorra.

Az utókornak szóló leletmentést, a jövő nemzedéknek szóló palackposta szándékát mint az írás fő motivációját Eötvös sok helyütt nyíltan megfogalmazza a *Balatoni utazás* szövegében. Vörösmarty életének rögzítésével kapcsolatban például így ír a leletmentés fontosságáról, a dokumentálás belső erkölcsi parancsáról:

Mert nincs Vörösmartyról, nincs múlt időnk nagyjairól olyan kicsi dolog, amit én szívesen le ne írnék. Amit koromnak s az utánam következő nemzedéknek számára a bús feledékenység karmai közül szívesen meg ne mentenek (Eötvös 1982: 203).

Milyen eszközökkel él Eötvös, hogyan végzi a kortársakra és az utókorra hagyományozás műveletét? Hogyan ássa ki történeteit, szövegeit, milyen módszereket használ az információgyűjtéshez? Mi az eötvösi leletmentés, a jövőnek szóló palackposta adatgyűjtő módszertana?

A *Balatoni utazás*ban legalább *nyolcféle módszerrel* bányássza ki és közli a balatoni kulturális örökség jövőnek átadni kívánt történeteit, adatait. Az alábbi részben ezeket ismertetem, néhány jellemző példával. Ne feledjük, a *Balatoni utazás* közel ezeroldalas, rengeteg forrást felvonultató mű, ezért több példa vagy idézet egyszerűen szétfeszítené a jelen írás korlátozott terjedelmi kereteit.

2.1. A szóbeli magaskulturális hagyomány: anekdoták, regék, személyes sztorik

A *Balatoni utazás* legfontosabb jellemzője, hogy a tó körüli, 19. századi oralitás, a magyar nyelvű szóbeli kultúra közegeiből ad jelentéseket. Ezeket fordítja írásos csomagokká, s küldi a jövőnek címezve. A szóbeli kultúra írásos nemzeti emlékezetté fordítása egyszersmind Eötvös egész életművének egyik központi motívuma. A Balaton körüli utazását társaival 1875-ben tette. Ám sok, a tóhoz és a körülötte élőkhöz kapcsolódó története – anekdoták, regék, személyes sztorik – korábbi korszakokból, a 19. század korábbi évtizedeiből, sőt korábbi évszázadokból valók. *A tó körüli közszerelőkről, ismert és ismeretlen hősookról szóló történetek megmentése az utókor számára:* ez a *Balatoni utazás* fő szándéka és öröksége.

Eötvös célja a balatoni és a Balaton környéki szóbeli kultúra megmentése, átmentése az írásos nemzeti kultúrába. Egyfelől a Balatonon nyaraló, fürdőző közszerelők hosszú soráról, országos politikusokról (például Deák Ferencről), irodalmárokról (Kisfaludy Sándorról, Jókai Mórról és másokról) kapunk élvezetes rajzokat és karcolatokat. Másfelől kevésbé vagy egyáltalán nem ismert helyi közszerelők, vállalkozók, gazdálkodók, papok, földművesek történeteit menti meg Eötvös az elmúlástól.

S találunk egy harmadik műfajt is. A magyar történelemnek az Árpád-korig visszanyúló, szóban hagyományozott történeteit: a török korból, a kuruc időkből, 1848–1849-ből vagy éppen Gellért püspökről.

„A tihanyi barátok” című részben (Eötvös: 1982; I. kötet, 316–41) például a tihanyi apátság 1055-ös alapításával kapcsolatos szóbeli hagyományt eleveníti fel s teszi írásba Eötvös. Eszerint „Endre király jókedvű, okos és vidám gondolkodású férfiú volt” (I. 317), amit az is bizonyít, hogy a tihanyi barátok (a keresztény szerzetesek) szórakoztatására „tíz szobalányt” adott az alapítólevélben (I. 317). Hogy mi dolguk volt a szobalányoknak? Erről Eötvös Kocsi Sebestyén Gábor (1794–1864) jogtudós, polihisztor, országgyűlési követ élvezetes szóbeli szakvéleményét idézi: „A szobalányok a király rendelete szerint természetesen mind üdék, pirosak, egészségesek és hajadonok voltak, s valamennyien a zárdában tanyáztak” (I. 319). Aki ennél is több részletet szeretne megtudni, lapozza fel a *Balatoni utazás* vonatkozó fejezetét. Ami itt ránk tartozik: Kocsi Sebestyén

...annyit ... megmondott, hogy az egész történet ... szent Gellért életében részletesen meg van írva, s amit ő tett hozzá, azt se a kisujjából szopta, hanem a szóbeli hagyományból merítette (I. 341).

A *szóbeli hagyományt* használja forrásul az író a Gyulaffy László (1520 körül –1579) tihanyi és csobánci várkapitányról (Zrínyi Miklós barátjáról, a törökellenes harcok hősről) szóló anekdotákban is:

Csak két adomát mondok el a nagy hírű hősről, amint azokat a hagyomány a mi századunkra megőrizte. Akár tudja, akár nem tudja a történelem, én tudom, hogy igaz mind a kettő (II. 74.).

Az anekdoták emberközelségbe hozzák a nagynevű (h)ősök hús-vér életét, lényét, személyiségét, Eötvös könyvében megőrzött döntéseit, harci, politikai és magánéleti dilemmáit. Mintha személyesen is ismernénk a magyar történelmet alakító kulcsfigurákat.

2.2. Népi *oral history* interjúk

A *Balaton utazás*ban Eötvös nemcsak a Kocsi Sebestyénhez hasonló írástudók szóbeli történeteit és a neves hősökről szóló szóbeli hagyományt rögzítette, hanem egyszerű emberek, írástudatlan földművesek és szolgák – Eötvös kérésére előadott – történeteit is. A paraszti szóbeli hagyomány gyűjtése és írásos magaskultúrává fordítása Eötvös munkáját a néprajzkutatók munkásságával rokonítja. Módszertana – *az interjúkészítés, az utazás és a résztvevő megfigyelés* – alapján Eötvös így az etnográfusok, a folklórgyűjtők, a szociográfusok távoli társának, illetve előfutárának tekinthető. Különbségük abban áll, hogy Eötvöst elsősorban a magyar történelemre vonatkozó konkrét történetek rögzítése érdekelte, nem pedig a népi életmód módszeres kutatása.

Eötvös életművének e gyűjtővonulata Bartók Béla (1881–1945) későbbi népzene-kutató és -gyűjtő munkásságával is rokonítja stratégiáját. Ahogyan Bartók utazásai során a nótafáktól az élő népzene-t, népdalokat gyűjtötte, fonográf-ra rögzítette, s némelyiket beépítette saját magaskulturális zenéjébe, úgy kereste Eötvös Károly utazásain a sokat tudó idős parasztokat, hogy begyűjtse tőlük s rögzítse az élő helyi, paraszti szóbeli kultúra örökségét, és beépítse azt magaskulturális irodalmi műveibe, *a hely szellemét, közösségi mentalitását* megragadó kulturális gyűjteményeibe. A néprajzosok és Bartók gyűjtőmunkája természetesen tudományosan megalapozottabb és módszeresebb volt, mint Eötvösé (Bartók 1936), aki Bartóknál egy nemzedékkel korábban, sok műfajú szépíróként közeledett a szóbeli népi hagyományhoz. Alapállásuk, kultúramegőrző stratégiájuk azonban rokon szemléletet mutat.

Eötvöst gyűjtőmunkája kortársa, „a nagy mesemondó” Benedek Elek (1859–1929) munkásságával is rokonítja, aki Eötvöshöz hasonlóan irodalmi életműve mellett országgyűlési képviselőként, újságíróként és lapszerkesztőként működött. Benedek népmese-gyűjtéseivel szemben azonban Eötvös igaz történeteket, a *non-fiction* történelmi szájhagyományt rögzítette tényirodalmi munkáiban.

Hogyan használja Eötvös a népi interjúkat, hogyan gyűjti a népi hagyomány történeteit? Lássunk egy példát! A Balaton-felvidék, a Bakony egyik népi hőse a híres betyárvezér, Sobri Jóska (1810–1837). Sobri, e Robin Hood-szerű legendákkal körülvett, mesékben, dalokban, táncokban megőrzött rablólegény Rózsa Sándor mellett a leghíresebb magyar betyár. Sobri Jóska Eötvös Balaton-könyvének egyik központi figurája. Történeteit több szempontból, több forrásból halljuk a kötetekben. Pillantsunk Sobri kemény cowboy-szerű alakjára:

Ott ült az ivóasztal közepénél Sobri Jóska, kalapját hátravágva, a bajuszát pödörgette, dupla puskája előtte feküdt az asztalon, cifra szüre a szék hátára téve. Három gyertya-tartóban három szál gyertya égett előtte. Ez volt a szokás minden csárdában, ahova Sobri éjszakára benézett (I. 399).

A Balaton utazás Sobri-története-i közül kiemelkedik az az *oral history* interjú, amelyet az író Sobri Jóska szerelméről, Répa Roziról készített. Eötvös forrása, interjúalánya nem más, mint Répa Rozi bátyja, Répa Ferkó, aki hűgának élettörténetét meséli el. A Répa Ferkó által elbeszéltekből kirajzolódó izgalmas, gyönyörű, szomorú történetet Sobri Jóska és Répa Rozi romantikus és plátói szerelméről Répa Ferkó elmondása és Eötvös Károly megörökítése nélkül valószínűleg senki nem dokumentálta volna a magyar utókor számára (I. 395–410).

Ha Eötvös nem rögzíti írásban Répa Ferkó-interjúját, akkor nem élne velünk Répa Rozi költői szépségű története, s szegényebbek lennénk egy romantikus Bonnie és Clyde-szerű népi hőstörténettel, Sobri betyárportréjának (e máig élő archetípusnak) emberi oldalával.² Ez csak egy példa – alighanem a legkiemelkedőbb – a paraszti interjúk használatára Eötvös adatgyűjtésében, történetfűzérei összeállításában.

2 Sobri Jóska és a 160 évvel későbbi viszkis rabló, Ambrus Attila pozitív hősként való mediabemutatásáról, a „jó betyár” máig élő archetípusáról lásd Csepeli & Mátay (2001).

2.3. „Jól megnéztem”: résztvevő és pszichológiai megfigyelések (tudatos jelenlét)

Eötvös Károlynak *rendkívüli memóriája* volt. *A nagy perben* megemlékezik róla, hogy a tiszzaeszlári zsidók védelmében a hétórás záró védőbeszédet fejből, jegyzetek nélkül mondta el (Eötvös 1904). Ne feledjük: az *Utazás a Balaton körül* két kötete is 25 évvel a tó körüli 1875-ös túra után, 1900-ban jelent meg. Eötvös feltehetőleg nagyrészt emlékezetből írta meg az utat először újságcikkeiben 1899–1900 folyamán – 24 évvel később visszaemlékezve az úti kalandokra s a balatoni történetek sok más forrására is.

Ugyanakkor *mély emberismeret és empátia*, a különböző motivációjú cselekvők és cselekvések mély megértése jellemezte. Mindazok lelkiállapotába jól bele tudott helyezkedni, akikkel találkozott. Emlékezzünk, hogyan jellemezte Hegedüs Géza Eötvöst, a bölcs vajdát, akit mindennap többen kértek fel problémamegoldásra családi torzalkodások megoldásától (ezt ma mediátornak mondanánk) pályaválasztási és életvezetési tanácsadásig (*coaching*). Minderre természetes képességei mellett hatalmas élettapasztalata és ügyvédi munkája során szerzett emberismerete tette hivatottá és alkalmassá Eötvöst.

Rendkívüli memóriája, bölcsessége és emberismerete összeadódott dokumentálási, történetrögzítési törekvéseivel. S mivel Eötvös ügyvédként, politikusként, újságíróként, tanácsadóként, utazóként és íróként élete során rengeteg emberrel találkozott – kora közéleti szereplőinek nagy többségével s egyszerű emberekkel egyaránt – a *Balaton utazás* (és egész életműve) a 19. századi személyiségek lelki és jellemrajzának, mentalitásának hatalmas tárháza. Kivételes megfigyelőképessége és memóriája már gyermekkorától megmutatkozott. Tizenhárom éves volt, amikor egy barátja balatonfüredi édesapja elvitte magával, hogy együtt látogassák meg Vörösmarty Mihályt. „Vörösmartyt akkor láttam először, és akkor láttam utoljára. *De jól megnéztem*. Siheder ésszel, de tudtam már ki ő, s mi a nemzetnek” (I. 189, kiemelés tőlem: S. M.).

Már a kamasz Eötvös is *tudatos jelenléttel* issza magába a nagy költő személyiségét, s élményszerűen, mégis adatgazdagon rögzíti a látottakat és hallottakat. Ötvennyolc éves, amikor a Balaton-könyvben felidézi a tizenhárom éves korában (negyvenöt évvel korábban) tett látogatás részleteit. E „jól megnéztem”, az empátiát a fogalmi elemzéssel erősítő hozzáállás többször, több megfigyelt személyiséggel kapcsolatban megjelenik a könyvben s az író más műveiben is. Eötvös bízik magában, társadalmi és pszichológiai megfigyelése erejében, mélységében és pontosságában.

Eötvös e szociografikus és szépírói módszerét mai fogalmakkal a *tudatos jelenlét* által áthatott *résztvevő megfigyelésnek* és *empatikus pszichológiai megfigyelésnek* nevezhetjük. Ez rengeteg részletet felidézni képes, páratlan emlékezőtehetséggel és dokumentálási szándékkal társul.

2.4. Privát portrék a nemzet nagyjairól: Vörösmarty, Kisfaludy, Deák, Jókai és a többiek

Eötvös kedvenc műfaja, hogy a magyar nemzet nagyjainak személyiségét, lelkialkatát, hétköznapi tetteit, magánéletét mutatja be – nemegyszer a családjuk történetébe ágyazva. Ilyenkor tudatosan arra törekszik, hogy ne elsősorban az életművet – írók, költők esetében az irodalmi műveket, politikusok esetében az eszméket és politikai tetteket – mutassa be, hanem *a kiemelkedő szereplők személyiségét hozza közel a későbbi nemzedékek olvasóihoz*. E privát portrék tudatosan arra szolgálnak, hogy emberközelbe hozzák a jövőben (a mi jelenünkben) egyébként hideg szoborként vagy csak utcanévként előttünk álló, elidegenült nemzeti panteon alakjait. Eötvös – főleg az iskolások és a fiatalok számára – meg akarja könnyíteni az érzelmi azonosulást, a nemzedékek közötti patrióta folyamat(osság)ot. E családtörténetek mintapéldája *Deák Ferencz és családja* című műve (Eötvös 1905). E privát családtörténet elolvasása után személyes, közeli barátunknak, saját mesterünknek érezzük a haza bölcsét, s közeli ismerőseinknek családtagjait.

Sok balatoni hősről ad hasonló privát portrét Eötvös a *Balaton utazásokban*. A főhős kétségtelenül a többek között Badacsonyan élő költő Kisfaludy Sándor (1772–1844), akinek Szegedy Rózához (1775–1832) fűződő szerelmét s kettejük történetét összességében kisregény-terjedelemben, fordulatos fejezetekben festi elénk Eötvös. A személyes sorsok, személyiségek, szerelmek, magántörténetek dokumentációjában tudatos programot követ: az írók, kiemelkedő közszereplők hivatalos élettörténetének informális kiigazításának, kibővítésének programját.

Egy költőnk szerelméről se irtak annyi könyvet, mint Kisfaludy Sándoréről. De szerelmének történetét se írta meg egy költőnk se annyira, mint Kisfaludy Sándor. Se Petőfi, se Csokonai. Pedig ennek boldogtalan, amannak boldog szerelméről oly gyakran zengett a lant. Vörösmarty szerelméhez alig mertek írónk hozzá nyulni; Arany Jánosról, Tompa Mihályról szólni ledérségnek látszott volna. Kisebb költőink lóti-futi szerelme épen nem ébreszté föl a nemzet kíváncsiságát. De hol lehet megismerni Kölcsey és Kemény Zsigmond, Jósika és Eötvös József szívének ifjúkori paradicsomkertjét? Hejh de kezdetén vagyunk mi még csak annak a műnek, mely irodalmunk és írónk élettörténetét igazán állítaná elénk!

De akármennyit irtak Kisfaludy szerelméről s akármennyit irt ő maga is: még sincs teljesen megírva az se. S bizony nagy mulasztást követtem volna el, ha mikor Badacsonyban voltunk, e miatt Gyulai Pál urral nem évődtem, nem kötekedtem volna egy sort. Mit tudott ő akkor Himfy szerelméről? (I. 430)

S programjának megfelelően Eötvös mindent elmond, amit csak tud Kisfaludy s Szegedy szerelméről. „Szegedy Róza történetét eddig meg nem írták” – hívja fel a figyelmet (II. 139), s tüstént pótolja a hiányt. Ugyanakkor rámutat a dokumentátori, hiánypótló szándék s buzgalom korlátaira is:

Gyermekkoromban érdeklődtem már neve, alakja és története iránt. Egy-két év múlva ötven éve lesz már, amikor sírját először felkerestem. Azután húsz év múlva kerestem föl s végül két év előtt. Most már kötelességem mindent elmondani, amit haláláról tudok.

Gyermekésszel nem gondoltam arra: akkor kérdezősködni róla, amikor még lehetett volna, amikor még százan meg százan éltek, akik őt ismerték, s tiszteletükkel és rajongásukkal körülvették. Amikor még élénk volt róla az emlékezet, s közénk s életének hagyományai közé nem szállt le a feledés köde. Mikor eszembe jutott: akkor már késő volt. Akkor már kevesen éltek, akik színről színre látták s vele ismerősök voltak. S az ő beszédüket is kétféle feledés csonkította meg. Az ő feledésük s az enyém. Hiszen mindent följegyezni akkor se jutott eszembe (II. 139).

A privát profilok, emberi arcok megrajzolásához Eötvös felhasználja a szóban őrzött hagyományokat, adomákat is – egészen a gyermekkorában hallott adomáig visszanyúlva:

Sok adomát hallottam a költőről (Kisfaludyról). Hosszú élete, sokoldalú, gazdag élete volt; sok adoma képződhetett élete és egyénisége körül. Pápán és Veszprémben még sok jó ismerősével, sok jó barátjával találkoztam gyerekkoromban. Ha mindenre tudnék emlékezni! Ha sejtettem volna fiatal koromban, hogy valamikor én is papirost szántok és betűt vetek és konkolyt aratok, s ha följegyeztem volna a hallott dolgokat!

De azért elmondok egyet s mást az adomákból. Sokat ő maga is följegyzett leveleiben, én úgy mondom el azokat is, amint én hallottam (II. 106).

Kisfaludyhoz hasonlóan élvezetesen – és viccesen, bár kisebb terjedelemben – mutatja be Eötvös Jókainak a Balatonhoz fűződő kapcsolatát, Jókai balatonfüredi éveit, az *Aranyember* rekordgyorsaságú füredi megszületését. (Jókai hitelezők és végrehajtók gyors kifizetésére, pár hónap alatt írta meg Füreden az *Aranyembert* [I. 210; Jókai balatoni vonatkozású műveinek jegyzékét lásd Lipták 1969: 57]) Eötvös felvillantja Deák Ferenc füredi üdüléseinek képeit is. A privát portrék célja mindig a nemzeti hősök emberközelségbe hozása; erkölcsi és szellemi nagyságuk mellett emberi voltak, esendőségük, szerethetőségük megmutatása.

2.5. Irodalmi szociográfia

A *Balaton utazás* műfaji és módszertani sokféleségéhez tartozik az az írói módszer, amelyet a két háború közötti falukutató mozgalomban meghonosodott szóval szociográfiának, korábbi magyar kifejezéssel társadalomrajznak nevezhetünk. Az 1930-as évek falukutató mozgalma általában a paraszti életmódot, egy falu, mezőváros vagy tájegység életmódját mutatta be. Eötvös irodalmi szociográfiái ezzel szemben helyi személyiségek, családok történeteit vagy konkrét események elbeszélését rögzítik. Ez is tényirodalom, ám Eötvös szépirodalmi ritmusában, friss, kedélyes, sodró elbeszélésében előadott (és semmiképpen sem tudományos igényű) dokumentumirodalom. Stílusa néhol szárazabb, néhol – főleg a szerelmi részekenél – romantikus elbeszélésbe hajlik, ám mindig megtörtént tényeken, történeteken alapul.

A Balaton-könyv legjobb irodalmi szociográfiája alighanem a sümegi kékfestő története, amely egy sikeres magyar tőkés vállalkozás felívelését mutatja be. A családtörténet a helyi textilfestő fiának stratégiai üzleti terveitől (amelynek házasságkötését is alárendelte) egészen egy sümegi központú nemzetközi kereskedőház megalapításáig és sikeréig ível (II.162–241). A kisregény-terjedelmű szociográfia akár kis magyar *Buddenbrook házként* is olvasható. Ám Thomas Mann nagyregényével szemben nem a vállalkozó család hanyatlását, hanem felemelkedését, igazi magyar sikertörténetet beszél el lebilincselően.

Eötvös irodalmi szociográfiái egyszersmind izgalmas szépirodalmi olvasmányok. *Aki örökké bujdosott* című tényregénye az irodalmi szociográfia gyöngyszeme, egyszersmind letehetetlen kalandregény is. Napóleon francia katonáinak szökéstörténete – orosz fogságba, a cár börtönébe kerülnek, majd sok száz kilométeres vándorlás után eladják őket rabszolgának Törökországba, ahol kasztrálják s eunuch háremőrként dolgoztatják őket a szultán háremében. Hosszas megpróbáltatások után egyikük harminc év múltán Magyarországon keresztül próbál visszajutni hón szeretett Franciaországába. E kalandregény-szociográfia egyszersmind a honvágy, a honszeretet, a nemzeti érzés apoteózisa is (Eötvös 1901).

2.6. Magánlevelek

„Van nagy csomó levelem, kéziratom Deáktól, Kossuthtól, Petőfitől, Jókaitól” (II. 25) – írja Eötvös a *Balaton utazás*ban. Múltmentő adatgyűjtésének és -közlésének fontos forrásai a magánlevelek, használja is ezeket a Balaton-projektben és számos más művében. Deák Ferencről és családjáról írt monográfiája például jelentős mértékben a család levelezésére támaszkodik (Eötvös 1905).

Ez természetesen dilemmákat vet fel, hiszen feszültség keletkezik a magáncélra írt levelek nyilvánosságra hozása körül, főleg akkor, ha élnek még a leveleket író szereplők vagy a címzettek. Eötvös is érzi ezt, magánügyekben igen tisztelettudó és óvatos, a privátszférát tiszteletben tartja. (Például Deák ifjúkori szerelmeinek kilétét, nevét soha nem hozza nyilvánosságra.) A neves közszerelők leveleit azonban megőrzési és adatszolgáltatási céllal stratégiaileg gyűjti a jövő nemzedékei számára. De ez sem problémamentes. A *Balaton utazás*ban dokumentál is egy ezzel kapcsolatos jellemző konfliktust egyik balaton utitársa, az irodalomtörténész és -kritikus Gyulai Pál, illetve Deák Ferenc között:

Mikor Gyulai Pál ur Vörösmarty életrajzát írta: életrajzi adatok forrásaként Vörösmartyné átadta neki azokat a leveleket is, melyeket egykor Deák Ferencz intézett Vörösmartyhoz. Volt vagy negyven levél, de talán több is. Hiszen Deák és Vörösmarty barátsága 1830 körül kezdődött. A leveleket Vörösmarty gondosan megőrizte. Vörösmartyné egy szalaggal szépen összekötött csomagba adta át Gyulai Pál urnak. Gyulai Pál ur nagy bolondságot követett el a levelekkel. Elvitte azokat Deákhoz s rettentő fontos képpel megkérdezte tőle, hogy a nagy költő életrajzához fölhasználhatja-e a leveleket. No hiszen kikapott akkor Gyulai Pál ur. Diákkora óta olyan fenytésben nem részesült.

– Hogy meritek ti más levelét kezetekbe venni? Hogy meritek az én bizalmas leveleimet olvasgatni? Micsoda illetlen dolog az olyan irásokat használni föl, a melyek nyilvánosságátélét írójuk meg nem engedte? Hol vannak azok a levelek?

– Itt vannak nálam!

– Add ide.

Gyulai Pál ur odaadta a leveleket s Deák azon módon s abban a pillanatban bedobta a levélcsoomagot az égő kályhába.

S ez megtörtént a nélkül, hogy Gyulai Pál ur a leveleket előbb gondosan lemásolta volna a nemzet számára.

És Gyulai Pál ur ezt megcselekedte akkor, a mikor jól ismerhette Deák Ferencz nézetét arról, hogy miként szabad vagy nem szabad közférfiak élettörténetéhez a magán cselekedeteket s a nyilvánosságra nem szánt iratokat felhasználni.

Ezekben a levelekben pedig a nemzetnek nagy kincse veszett el (II. 45-47).

Nem kétséges: Eötvös Gyulainak ad igazat Deákkal szemben a közszereplők, a nemzet nagyjainak levelezését illetően. Ezek szerinte közérdekűek, megőrzést és célirányos közlést érdemelnek. Ennek megfelelően maga is használja a magánlevelekből álló gyűjteményét az adatgyűjtés és -közlés forrásául.

2.7. Tárgyi emlékek

Eötvös gyűjtőszennvedélye a történelmi értéket képviselő tárgyi emlékekre is kiterjedt – persze a hozzájuk tartozó tárgytörténetekkel együtt. A *Balatoni utazás* sok érdekes tárgy leírását és történetét tartalmazza, legtöbbször annak személyes dokumentálásával, hogyan kerültek Eötvöshöz.

Az író sokszor azt is rögzíti, kinek ajándékozta tovább a tárgyat, és ki örökölte azt – ezeket kifejezetten *tárgykövető történetek*nek nevezhetjük. Néha csak egyszer vette kézbe s nézte meg jól a tárgyat, mégis pontos tárgyleírást és tárgykövető történetet ad róla: például Szegedy Róza feszületéről (II. 144–145).

Eötvös gáláns ajándékozó; a kapott vagy szerzett tárgyakat nemegyszer továbbajándékozta. Ha pedig történelmi értéke azt indokolja vagy a tárolás nehézséget okoz, akkor múzeumnak adományozza a gyűjteményt. Eötvös soha nem önös céllal, pénzügyi befektetésként néz szeretett tárgyaira. Nincs szó fetisiztikus tárgytiszteletről, öncélú gyűjtőszennvedélyről sem. Hanem a *nemzet tárgyi örökségét*, a jelképes értéket látja bennük s az általuk hordozott információkban. Célja a tárgyi hagyomány megőrzése: a tárgytörténetek megmentése s a történetek anyagi referenciáiként a nemzet tárgyi örökségének akadálytalan továbbadása az utókornak.

2.8. Történelmi dokumentumok

Eötvös végül eredeti történelmi dokumentumokat is felhasznál dokumentációs munkájához és történetmeséléséhez. A tihanyi apátság alapítólevelének különleges értelmezését fentebb idéztük. Kutatásaiban gyakran használja az anyakönyveket és a keresztleveleket, amelyekben családi adatokat (nevek; születés, házasság, halál dátuma) keres, jellemzően családfakutatások esetében. Eötvös ilyenkor rendszeres, módszeres történelmi kutatást végez a családtörténetek rekonstruálásához. A személyes anyakönyvi adatokat helyi parókiák anyakönyvéből és magasabb szintű egyházkerületek dokumentációjából nyeri ki. A többi – gyakran köztörténelmi vonatkozású –

családi információt padláson tartott régi levelesládákból előszedett, nemegyszer több évszázados birtoklevelekből, periratokból, szerződésekből és egyéb dokumentumokból gyűjti össze. Máskor magántulajdonú okleveleket, diplomákat vizslat.

A történelmi dokumentumok használata kiegészíti az író többi forrását. S amit egyszer megtalál, azt nemcsak rendkívüli emlékezőtehetségével rögzíti (általában évtizedekre), hanem rögvest összerendezi a többi forrásból származó információkkal. A dokumentumokból nyert adatok adják tényirodalmának szilárd történelmi alapját.

Összefoglalva: Eötvös Károly rettenetesen kíváncsi ember, szinte digitális memóriával. Fő célja a Balaton körüli kulturális leletmentés, a helyi történetek írásos dokumentálása – élvezetes magasirodalmi stílusban. A *Baltoni utazás* tényirodalmi adatgyűjtő módszereit egyfelől proto-etnográfának, proto-szociográfának, proto-szociológiának, ezen belül *az irodalmi szociográfia és a személyes avagy alanyi szociológia előfutárának* tekinthetjük. Másfelől *történelmi munkaként* is láthatjuk: 19. századi jelenkortörténetnek, mikrotörténetnek, mentalitástörténetnek, események, portrék, családtörténetek füzérének.

3. A patrióta projekt: a hazaszeretet enciklopédiája

A Nagy Francia Enciklopédia Denis Diderot és Jean le Rond d’Alembert szerkesztésében a felvilágosodás és a racionalizmus 35 kötetes gyűjteményeként jelent meg 1751 és 1780 között. A filozófusok célja a tudományos világnézet, a nyitott világi gondolkodás összefoglalása és népszerűsítése volt. Bizonyos értelemben hasonló gyűjtemény Eötvös Károly 24 kötetes életműkiadása 1900 és 1909 között: *a hazaszeretet történeteinek tárháza, a patriotizmus hatalmas enciklopédiája*. Az életműkiadás gyönyörű, arany címbetűs, szecessziós stílusú kék kötetekben a hazaszeretet lelkesítő példái, történetei sorakoznak. A *Baltoni utazásból* a hazaszeretet négy aspektusát érdemes kiemelni: néhány jellemző patrióta példatörténetet; a soknemzetiségű, befogadó magyar nemzet vízióját; a társadalomkritikát, a feudális és a modern egyenlőtlenségek elutasítását; végül a magyar történelmi emlékezet hangsúlyozását.

3.1. A hazaszeretet példái

A *Baltoni utazás* enciklopédikus mű: a tó déli és északi partján, a Balaton-felvidéken és Tihanyban gyűjtött történetek gazdag tárháza. A sztorik jelentős része példabeszéd: Eötvös haza és haladás ügyében gyűjtött motíváló történeteinek füzére. Nézzünk röviden néhány példát, amelyek a könyv fontos fejezeteit alkotják. „Az első magyar nemzeti színház” címmel Eötvös részletesen megírja a balatonfüredi magyar nyelvű nemzeti színház létrehozásának lelkesítő, szép történetét (I. 114-146). A színház 1830–1831-ben Kisfaludy Sándor javaslatára közadakozásból épült. Azelőtt csak német nyelvű kőszínház állt Füreden, a magyar színészek bódében játszottak, ólban aludtak. Eötvös Balaton-könyve *egyedülálló forrásmunka* a színházalapítás ötletének születéséről, az adakozók személyéről, motivációiról, az adakozáshoz szükséges összefogás menetéről és az építkezés részleteiről. Az ötlet megszületésének történetét az író itt is az egyik résztvevő visszaemlékezése – *oralhistory*-interjúja – alapján dokumentálja: „Fülöp József öreg barátom, mérnök és postamester Veszprémből. Ő beszélte el nekem az esetet” (I. 117). A füredi színház 1868-ig működött, amikor műszaki okok miatt le kellett bontani.

A „Hazádnak rendületlenül” fejezet annak a többhetes honmegismerő gyalogtúrának a részleteit idézi fel, amelyet a reformkorban, 1844-ban tett hét ifjú joggyakornok a Dunántúlon az „Ismerd meg tenházadat” gondolat jegyében (II. 261). A jurátusok (jogot végzett, de önállóan még nem tevékenykedő jogászok) a pozsonyi országgyűlés követéinek gyakornokaiként dolgoztak. Az ország különböző tájairól származtak, s az országgyűlés szünetében felkeresték többek között a pannonhalmi apátságot, Csesznek várát, Balatonfüredet – és jeles személyiségeket, mint a Badacsonyban élő Kisfaludy Sándort. A fordulatos fejezet a gyakornokok vidám kalandjait, úti találkozásait, múltidéző látogatásait, házigazdáik vendégszeretetét és helyi történeteit sorolja. Talán Eötvös baltoni utazásának ötlete is a jurátusok tó körüli utazásának ötletéből származik.

Eötvös patrióta programjának fontos része a honismeret, Magyarország tájainak részletes bemutatása és az ország honszerető közvéleménye elé tárása. A *Baltoni utazás* sikere nyomán Eötvös *A Bakony* címmel két kötetben megírta a Bakony-vidék ismert és ismeretlen történeteit, közszereplőinek és népének hétköznapi életét is (Eötvös 1909b). Eötvös valamennyi könyvtervét megírta,

...mind rövid idő alatt, egynek kivételével, amelynek címe „Nagykőrös határain” lett volna és amelyben az Alföld Duna-Tisza-közéi erős, büszke faját akarta volna irodalmunkba bevezetni és idegen nemzetek előtt ismeretessé tenni (Révay 1920: 278).

Eötvös nagyszabású terve, hogy Magyarország egyes térségeit, a hely szellemét, hőseit és népét bemutassa, s a magyar kulturális örökséget régiók egységeként láttassa, Hamvas Béla *Az öt génusz* című lelki-szellemi földrajzával rokon. Hamvas (1985) öt magyar tájegységet és génuszt különített el: Délnyugat, Nyugat, Észak, Alföld és Erdély kultúráját.

A Dunántúl szülőtteként Eötvös több kötettel adózott a magyar Délnyugat és Nyugat szellemének. A *Baltoni utazás* és *A Bakony* mellett lényegében idesorolható a *Deák Ferencz és családja* című családtörténete is (Eötvös 1905). A *Baltoni utazáshoz* Eötvös tudatosan négy erdélyi útítársat választ, hogy ők is megismerhessék a Dunántúl nyugati génuszát („Készülünk az utazásra”, I. 7–18). Eötvös emellett tervezte az Alföld-kötet megírását. *Az öt génusz* szintézisét végül Hamvas foglalta össze. Vállalkozásuk szellemi rokonsága mellett nagyok a különbségek is: Eötvös a monarchiabeli pozitív, optimista liberális patriotizmus szemléletével, élvezetes, anekdotázó stílusában ír. Egy nemzedékkel később, az első világháború és Trianon traumája után Hamvas jóval szkeptikusabban, távolságtartóbban és reflektáltabban végzi el a magyar psziché öt archetípusának kultúrkritikus összegzését.

A hazaszeretet harmadik példája – a balatonfüredi magyar színház és a jurátusok Balaton-felvidéki útja mellett – az 1848-as Kossuth-huszároknak elképesztő gyorsasággal lovat szerző zsidó lókereskedő, Brachfeld Arnold története. Eötvös egy politikai krimi drámaiságával idézi fel, ahogy Mészáros Lázár, az első felelős magyar kormány hadügyminisztere 1848-ban kétségbeesetten próbál gyorsan lovat szerezni a szabadságharc újonnan rekrutált huszárezrede számára. Ebben végül Brachfeld lókereskedő és kupecei segítik. A kért, eleve irreálisnak számító nyolcnapos határidő helyett négy nap alatt szerzik be a szükséges 900 lovat:

Kétszáz lókupece van Brachfeldnek. Egyik különb, mint a másik. Két nap, két éjjel nem fog aludni egy se. ... Veszélyben a haza. Lóval lehet csak kisegíteni. Ki bízna a lovat ilyenkor úrra, hivatalra? Zsidó kell ilyenkor (I. 162, 163).³

Eötvös rövid karcolatokkal vázolja az a zsidó kupeczek arcélét, s dokumentálja, ki hány lóval járult hozzá a huszárezred szükségletéhez.

Ma is él az öreg Krausz, fehérvári, azelőtt kerétkelki lakos, maga egyedül harminc lovat terelt össze 48 óra alatt a Kossuth-huszárok számára. Hát a cecei öreg Braun? Most már itt lakik Budapesten, a Petőfi utcában. A század első évében született, s utolsó évétől csak egy esztendő választja el. 98 év óta mindig zsidó, s mégis kemény magyar ember, s mégis egészséges, mint a makk (I. 163).

A Brachfeld lovászainak és lovainak helyet adó csárda vendéglőse is „(H)atalmas termetű, derék magyar zsidó” (I. 160).

3 A zsidó honvéd önkéntesekről és a magyarországi zsidóság részvételéről az 1848-as forradalomban lásd *Megemlékezés* (1998).

3.2. A befogadó birodalom: a soknemzetiségű Magyarország

S nemcsak e zsidók „kemény magyar emberek”, „derék magyarok”. Pozitív megjelenésüket nemcsak Eötvös filozemita világnézete magyarázza. Az ismeretlenségtől megmentett helyi hősök, az 1848-as év nagy történelmi eseményeinek árnyékában a forradalomhoz a maguk kisvilágában, a maguk képességei szerint hozzájáruló kisemberek, a társadalmi mikrotörténelem szereplői között – s Eötvös egész életművében – sok más nemzetiséget találunk.

A kisebbségek a befogadó nemzet, a magyar birodalom értékes, egyenlő jogú állampolgárai: a zsidók mellett németek, szlovákok, cigányok, horvátok és más nemzetiségek. A magyar polgárosodás fontos feltétele a nemzetiségek hálózatainak, kulturális és gazdasági tőkájének a befogadó magyar nemzet társadalmi szövődékébe illesztése. Eötvös szövegeiben ezért visszatérő motívum a mindkét oldalon – a többségi, hegemon magyar és a kisebbségi, nemzetiségi oldalon egyaránt – pozitív indíttatású, bizakodó asszimiláció. Ez a beilleszkedés nyertes-nyertes játszmát ígér a Monarchia polgári Magyarországon s annak modern jövőképében. Eredeti nemzetisége mellett „jó magyar emberré lett”, „derék magyar” – ezek Eötvös állandó, szinte eposzi jelzői a balatoni történeteiben a megjelenő kisebbségek – zsidók, szlovákok, németek, cigányok – jellemzésére. Sőt a beilleszkedés lehetősége a Magyarországon kívülről érkezettek, például a csehek számára is nyitva áll. A képfestő egyik történetében szereplő, a Rajna-vidéken dolgozó cseh pincemestert – akit a képfestő dupla fizetéssel csábít Sümegre a borászata üzletvezetőjének – így jellemzi: „Hladny János... el is jött. Nekem is bemutatta a képfestő 1868-ban. Akkor is kissé cseh volt még az istenadta. De később jó magyar lett belőle, maradékai ma is azok” (II. 240).

A Balatoni utazás és Eötvös egész életműve a kisebbségeknek otthont adó s munkájukat hasznosító, boldog, befogadó birodalom programját tükrözi és népszerűsíti. Eötvös őszintén hisz a Monarchián belüli, soknemzetiségű, sikeresen integráló Magyarország eszméjében. A birodalomépítő nagyságot, nagyvonalúságot, hosszú távú, távlati gondolkodást kéri számon kora kormányán, a politikus percmemberkéken – például a múzeumok magyar műveltségi gyűjteményeinek fejlesztése ügyében: „Hol van a magyar birodalom bölcs kormánya és nagy tekintélye? De hol van az a birodalom? Múltak emlékében, hazafi vágyakban, lázadó képzeletben” (II. 243).

3.3. Társadalomkritika

A társadalomkritika Eötvös patrióta liberalizmusának fontos összetevője. A társadalmi egyenlőtlenségek, főleg a feudális világból örökölt, a tekintélyelvűség által természetesnek tekintett alárendeltségi viszonyok ingerlik leginkább. A *Balatoni utazás*ban taszítja a parasztok és a halászok halálos kiszolgáltatottsága, a nemesi élet és a paraszti élet értékének különbsége.

A balatonfüredi színház alapításakor fennálló 1830-as társadalmi helyzetről írja:

A jobbágyság akkor még nem jött emberszámba. A jobbágyság csak birtok volt, mint a legelő, malom, erdő vagy kaszáló. Ha a nemzetségek osztoztak: a jobbágyságon is osztoztak. Az egyik családnak malom kellett: megkapta a malmot. A másik család kapott a malom fejében jobbágyot és zsellért. Gyöngye maloméért egy vagy két jobbágyot s egy vagy két zsellért; jó vizű és jó fekvésű maloméért több jobbágyot, több zsellért. Ez volt az igazságos osztály. Megnyugodott benne nemzetség, család, zsellér, jobbágy, szolgabíró, hiteles hely, vármegye, helytartótanács egyaránt. A füredi kisnemesség és jobbágyság adott tehát a nemzeti színházhoz száz ígás és ezer gyalognapszámot. Nagy szó volt ez akkor (I. 123).

Eötvös az emberi egyenlőség általános eszméje és a törvény előtti egyenlőség konkrét elve alapján elutasítja a feudális kasztrendszer örökségét. Megkérdőjelezi a parasztok kizsácolását a nemzetből. Elítéli az egyenlőtlen, tekintélyelvű alaphelyzetek automatikus, végiggondolatlan elfogadását a nemesi rétegek és a parasztok részéről egyaránt.

Különösen megrázó egy tihanyi, hajléktalanná tett zsellér haláláról írt irodalmi szociográfiája. A tihanyi remetebarlangba kényszerült s ott is meghalt Máté Márkéről (vezetékeve Máté, keresztnéve Márk, ezért kapta a környéken a „kettős evangélista” nevet). Mátét, a felesége halála után megtört 75 éves idős zsellért hatvan év munka után kilakoltatja házából a fiatal, nagyhatalmú 25 éves ispán egy adminisztratív hiba miatt (a háza nem szerepel a régi nyilvántartásban). Helyére, házába munkaképes, fiatal zsellért tesz. Eötvös erkölcsi és jogi szempontból is megengedhetetlennek tartja az eljárást:

Ha hatvan esztendeig ő lakta, ha időközben ő csinálgatta, ő tatarozta, ha fiatal korától kezdve benne élt: miért nem halhatna meg benne békével? Miért kell őt abból a házból kidobni? Úgy rendelte az ispán úr. Amit az ispán úr rendel, annyi, mintha az uraság rendelné. Az apátúr, Horváth Pál, jóra való, emberszerető, kegyes öreg ember. Talán a vármegye tehetne az öreg zsellérért valamit. Bolondság! Vén zsellér az uraság ellen, kálvinista zsellér az apátúr ellen mikor nyerte meg a pörét? Aztán hol lakik a vármegye fiskusa? Miként tudna ő oda elmenni, s panaszát előadni? Mikor lenne úriszék? Nem éri ő meg a pörnek végét (I. 307).

A hajléktalanná válás történetének ábrázolása – a feudális megalázás és megalázkodás bemutatása –, a hatvanéves kulcsok leadása, majd a hajléktalan Máté szomjazása, haldoklása a tihanyi barlangban – szívet tépő, szépirodalmi szintű tényirodalom. A legjobb és legszebb magyar irodalmi parasztszociográfiák sorába, a műfaj korai gyöngyszemei közé tartozik („Kettős evangélista” fejezet I. 301–15).

A *balatoni utazás* nemegyszer konkrét természetleírásba, a táj s a türkiz tó leírásába fordul. Megjelennek a Balaton vizének kékeszöld színei, a balatoni csillagos éjszaka s a tó télen, kemény fagyban és ködben. Ám Eötvös számára a természeti táj egyszersmind elválaszthatatlanul társadalmi és kulturális tér is. Csobánc szépséges hegyén a régi várkastély emlékei, a befagyott Balaton jegén a természet erejének kiszolgáltatott halászok tragédiája elevenedik meg.

Az „Utolsó szó Istenhez” fejezet (I. 221–227) az alsóórsi halászok 1828-es tragédiáját írja meg, amelyben 18 halász vesztette életét. Hasonló tömegtragédiát rögzít Eötvös 1868-ból, amikor a balatonfőkajári halászok estek a vihar támasztotta jégtorlasz áldozatául. Számukra a halászháló kiszabadítása annak anyagi értéke miatt fontosabb, mint az életük (Vihar a jégen I. 228–234).

A hazaszeretet Eötvös számára a nép, az egyszerű emberek, a parasztok, a halászok méltóságának követelését is magában foglalja. A belsővé vált, természetesnek hitt feudalizmus láthatóvá tétele és elutasítása, irodalmi stílusuk és dokumentációs értékük okán Eötvös társadalomkritikus szövegei a népi szociográfia korai példái. E *társadalomkritikus fejezetek* – köztük a balatoni halászok tragédiáinak dokumentálása – a legjobb és legszebb magyar irodalmi szociográfiák sorába illeszkednek.

3.4. Akkor és ma: hétköznapi mikrotörténelem és a magyar identitás folyamatossága

Eötvös hazaszeretetét a nemzet haladását kiemelő, időbeli összehasonlító történeti szociográfiákkal célzatosan is szemlélteti. Milyen volt a régi Magyarország kedélyes mindennapisága, s milyenek az újonnan alakuló, modern kapitalista rendszer hétköznapijai? Hogyan hasonlítható össze a kettő? Mik az előnyeik és a hátrányaik? Együtt jár-e a gazdasági fejlődés a mindennapi életminőség változásával? Mit őrizünk meg legalább a történelmi emlékezet számára a modernitás előtti régi világ kedélyességéből, lassúságából, a nemességen belüli szívélyességéből és emberségből? A nemes büszkeségből, a gazdálkodói önállóságból, a kardviselő kiállásból („a kard jobban ékesíti a kart”)? A két korszak közti összehasonlítás is az időbeli hídépítést, a magyar nemzeti hagyomány reflektált továbbvitelét, a modern nemzeti identitás történelmi megalapozását célozza.

A *Balatoni utazás* tipikus fejezetei a tó körüli úti kalandok: a kirándulás, a barangolás, a vendéglátás, a vendégfogadás jelenetei Eötvösök saját útjából s korábbi utazásokból. Milyen volt a vendéglátás és az utazás régen? Hogyan utaztak eleink a 19. század első felében, s hogyan a vasútépítések, a modern vonatközlekedés megin-

dulása után? A kérdések állandóan visszatérnek a *Balatoni utazás* lapjain. Álljon itt néhány jellemző részlet a régi, modernitás előtti utazási és vendégfogadási szokások bensőségességéről:

Kétnapi járó az útnak hossza. Útba esik két atyafi, egy tanuló társ, hat falu-város, tizenkét csárda. Hol etetni, hol itatni, meg kell állani mindenütt. Valahol meg is kell hálni. Atyafihoz, tanuló társához be is kell tekinteni. A ház előtt elmenni, s be nem nézni, ebédre vagy vacsorára ott nem maradni: erkölcsi lehetetlenség. Erkölcsi? De bizony életkérdés az. Aki rokona, jó barátja előtt elhajt, s be nem köszön: az nem akarja, hogy őt is meglátogassák. Az nem szereti a vendéget és rokont. Az vértagadó és emberkerülő. Azt kerülni kell mindenkinek. Abból a vármegyében nem lesz semmi. Annak kerülik lányos házat. Annak fiából esküdtet nem csinálnak. Az megtagadja fáját, magyar természetét, minden ősi erkölcsét. Ha él, ha mozog, ha ficáncol: mindegy az már, ő halott ember. Meg kell tehát látogatni mindenkit, aki útba esik. De mikor fejezi hát be kétnapi útját? Egy hét alatt, két hét alatt. Néha el se ér Füredig, hanem visszafordul. Eltelt az ideje (I. 147–156).

Akkor és most, régen és ma: Eötvös sokszor összehasonlítja a társadalmi élet egyes részterületeit. Azt kérdezi, azt vizslatja: hogyan változtatta meg a modernizáció, a racionalizáció a 19. század második felében néhány évtized alatt a mindennapokat, az időérzékelésünket, családi és baráti kapcsolatainkat, a társadalmi praxist az utazástól a temetésig. (Szegedy Róza hagyományos temetésének pontos, szinte technikai jellegű dokumentálása is ezt szolgálja.) E mikrotörténelmi összehasonlító szociográfiák is a múltmentést, a leletmentést és a nemzeti emlékezet folyamatosságának kialakítását szolgálják.

Eötvös patrióta projektje civil értelmiségi vállalkozásként kívánt hozzájárulni a soknemzetiségű birodalmon belül a befogadó, modern magyar nemzettudat kialakításához. Az 1867-es kiegyezés után, a Monarchia fénykorában azonban sok hivatalos és félhivatalos kezdeményezés is született erre. A millenniumi ünneppsorozat (1896) közeledtével óriási könyvkiadási hullám indult a birodalom, s ezen belül Magyarország történetének, népeinek, földrajzának bemutatására.

Mindezek közül kiemelkedik *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című reprezentatív könyvsorozat, amely 1886 és 1901 között, 21 díszkiadású kötetben, közel 13 000 oldalon jelent meg. A Monarchia-sorozatot Ferenc József császár fia, a magyarokkal rokonszenvező Rudolf trónörökös (1858–1889) kezdeményezte. Haláláig ő maradt a szerkesztőbizottság elnöke (ez valódi aktivitást jelentett, valamennyi fejezetet elolvasta), a sorozat védnöke és egyik szerzője. Rudolf felkérésére a több évtizedes szerkesztői tapasztalattal rendelkező Jókai vállalta a magyar kiadás főszerkesztését (Szívós 2007, Mikszáth 1907/1958). A monumentális, igényesen illusztrált történelmi, földrajzi és néprajzi sorozat nemcsak a millenniumi és általában a 19. századi kiadványok sorából emelkedik ki, hanem a magyar könyvkiadás történetének egyik legnagyobb bravúráját eredményezte.

A Dunántúlról, Veszprém és Zala megyéről, valamint „A Balaton taváról” szóló négy fejezet megírására nem más, mint Eötvös Károlyt kérték fel, aki meg is írta e fejezeteket. Eötvös patrióta projektje így része lett az Osztrák–Magyar Monarchia s azon belül a Magyar Királyság magáról kialakított félhivatalos önképének is.

4. Elméleti perspektívák: médiumelmélet és nyomtatáskapitalizmus

Milyen elméleti perspektívából értelmezhetjük Eötvös balatoni projektjét, a tó körüli, nagyrészt szóbeli helyi hagyomány tudatos beemelését a nyomtatott nemzeti szépirodalomba és történelmi emlékezetbe? A *Balatoni utazás* – és Eötvös hasonló projektjei, egész életműve – jelentős részének értelmezéséhez három médiaelméleti és -történelmi közelítés kínálja a legadekvátabb szempontokat.

Az első a *médiumelmélet*. Ennek alapvetése, hogy a társadalmi kommunikáció domináns technológiai médiumai alapvető hatással vannak világerzékelésünkre és gondolkodásunkra. A szóbeliség, az írásbeliség, a nyomtatás, az elektronikus (tévé-rádió) és a digitális információ korszakát tehát nemcsak az anyagi értelemben vett kommunikációs technológiák választották-választják el egymástól, hanem az emberi érzékelés, gondolkodás és kreativitás lehetőségei – végső soron a tudat működését befolyásoló tényezők – is megváltoznak az adott

technológia médiumainak használata során, azok szimbolikus univerzumában (Meyrovitz 1994, 2009). Mindez egyéni, csoportos, makrotársadalmi, sőt civilizációs szinten is értelmezhető.

A médiumelméleti iskolához tartozó Walter J. Ong nagy hatású könyvében – *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása* – kimutatja a szóbeli kultúra elsődlegességét és döntő fontosságát az emberiség története során. Hangsúlyozza az írás és az olvasás ma már meglepőnek tűnő hiányát sok történeti kultúrában, egészen a 20. századig (Ong 1982/2010). A szóbeli kultúrák az írást következetesen idegen technológiának tekintik, amikor az írást bevezetik a szóbeli kultúrába.

A szóbeli és írásbeli kultúra nemcsak számos tekintetben különbözik, hanem kifejezetten ellentétben áll egymással. „Egy szóbeli kultúrában a tanulás és a megismerés empatikus, közvetlen közösségi azonosulást, »megbarátkozást« jelent a megismerés tárgyával” (Ong 1982/2010: 46). A hagyományos társadalmakban – köztük Eötvös terepén, a hagyományos feudális társadalmi kultúrát őrző vidéki helyi társadalmakban – a közösség tudását a kollektív emlékezet, végső soron az egyének elméje őrzi. A közösségi emlékezet folyamatosságát ezért csak az emlékezet gyakorlásával, rendszeres karbantartásával lehet megvalósítani. A közösségi emlékezet a történetek (például anekdoták, adomák, népmesék) állandó újramesélésével, ismétléssel, ritmizálással, megzenésítéssel és drámai előadással, állandó eposzi jelzőkkel stb. – voltaképpen emlékezettechnikai eszközök segítségével – él folyamatosan tovább.

A szóbeli kultúrákban „úgy élnek meg a jelent, hogy igyekeznek azt egyensúlyban, homeosztázisban tartani, megszabadulva azoktól az emlékektől, amelyeknek a jelen számára már semmilyen relevanciájuk nincs” (Ong 1982/2010: 47). Éppen ettől a közösségi felejtéstől retteg Eötvös. Attól, hogy a modern nemzetállami emlékezet, a hírlapok, könyvek, tankönyvek nyomtatott világa steril, intakt s elidegenedett marad. Attól fél: nem jut, nem kerül át az írás és a nyomtatás tudásuniverzumába az Árpád-kortól a középkoron át a 19. századig megőrzött sokforrású, gazdag, helyi, magyar szóbeli néphagyomány. Balaton-projektje és életműve jelentős része ezt a *zsilipelést, átemelést, átvitelt és átalakítást* – a szóbeli örökség írásos rögzítését és nyomtatott nemzeti emlékezetté rögzülését – szolgálja.

A szóbeliség kultúrája tipikusan konkrét eseményeken, mindennapi, helyhez kötődő megfigyeléseken, tapasztalatokon és történeteken alapul. Az írásbeli kommunikáció azonban átlépi az idő és a hely korlátait. A szóbeliség közösségi, szóban továbbadott és megosztott tudás. Az írásbeliség ezzel szemben technológiailag megőrzött és tárolt, szakértői tudást képvisel. A szóbeliség felhalmozó (illetve összekapcsolt, integrált) jellegű hálózat (gondoljunk az anekdoták vagy a népdalok sorozatára), amely az elmondásokban, előadásokban, dinamikusán él. Az írott és a nyomtatott szöveg ezzel szemben egyedül áll, unikális és változatlan (ebben az értelemben halott). A szóbeliség helyzethez kötött (egyrészt csak az előadás, a beszélgetés, a történetmesélés helyzetében él, másrészt a történetek konkrét élményeken alapulnak). Az írásos kommunikáció azonban utat enged és kedvez az elvont, pontosan meghatározott fogalmakon alapuló elemző gondolkodásnak (vö. Ropolyi 2014: 39).

Ong elemzése szerint a szóbeliséghez képest az írásbeliség-nyomtatás új típusú jelentésvilágokat, tudástípust és gondolkodásmódot teremt:

A döntő és egyedülálló áttörést a tudás új világainak megnyitása felé nem egyszerűen a szemiotikai jelölés feltalálása jelentette az emberi tudat számára, hanem az, hogy vizuális jelek olyan kódolt rendszere alakult ki, amelynek segítségével az író pontosan meghatározhatta azokat a szavakat, amelyeket az olvasó rekonstruál majd a szöveg alapján (Ong 1982/2010: 78).

A könyvnyomtatás elterjedésével a hangközpontúság helyett a látványközpontúság játszik szerepet az emberi gondolkodásban és önkifejezésben (Ong 1982/2010: 104). A nyomtatott, könnyen olvasható szöveg pedig a gyors és néma olvasást teszi lehetővé és egy hosszabb fejlődési folyamat eredményeképpen általánossá (Szépe & Lipécz 2012: 78).

A közösségi tudásnak az írott és a nyomtatott szöveg néma, szimbolikus univerzumába való átvitele a szóbeli és írásbeli kultúrák közötti különbség lényegének áthidalása. Éppen ezt a feladatot tűzi ki magának Eötvös Károly a *Balatoni utazásokban*. Stratégiailag, programszerűen írja le, írja meg, teszi írásba a tó körüli anekdotákat, legendákat, sztorikat, privát profilokat, családtörténeteket és a tárgyi emlékekről összegyűjtött tudását. Ezután újságcikkek hosszú sorában, majd sok kiadást megért Balaton-könyve nyomtatott tömegkiadásában a *modern Magyarország nyomtatott univerzumába* konvertál a feudális Magyarország szóbeli hagyományából annyit,

amennyit csak össze tud gyűjteni. Eötvös szellemi rokona, a népzene gyűjtő Bartók a fonográflemezek médiumára mentette a zenei néphagyományt. Eötvös – a balatoni anekdoták Bartókjaként – előbb tintával, kézírással a papír, majd a tömegesen nyomtatott könyv és újság médiumába fordította az általa összegyűjtött szóbeli hagyományt.

Az írás indította el azt, amit a nyomtatás és a számítástechnika csupán folytat: a dinamikus hang néma térbe való redukálását, illetve a szónak a – megélt, csak kimondott szót ismerő – jelentől való elszakítását (Ong 1982/2010: 76).

A magyar nemzeti örökség részévé vált balatoni emlékkultúra Eötvös leirata és könyvei kinyomtatása révén papíron terjeszthető. Nem kell személyesen ott lennünk s egyidejű befogadóként Répa Ferkó közlését hallgatnunk a Balaton mellett ahhoz, hogy megismerjük Répa Rozi s a kemény betyárvezér szívhez szóló szerelmi történetét. Ezt a munkát elvégezte nekünk a szó szoros értelmében író és könyvszerző Eötvös Répa Ferkó tudásának leírásával s kinyomtatásával. *Az írás és a nyomtatás mágiája* máig él és hat: bárhol, bármikor kézbe vehetjük Eötvös kinyomtatott könyvének valamelyik kiadását, mind a mai napig. Sőt a 21. században a korábbi szóbeli balatoni történetek digitális változatát is pár kattintással képernyőnkre hívhatjuk. Ezt is Eötvös eredeti tinta-kézírása, betűleirata tette lehetővé.

Eötvös művének második releváns elméleti értelmezési keretét Benedict Anderson klasszikus, *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* című, a modern nacionalizmus kialakulását magyarázó könyve nyújtja (1983/2006). Anderson amellet érvel, hogy a modern európai nacionalizmusok kialakulásában és elterjesztésében nagy szerepet játszik a nyomtatáskultúra, különösen a nyomtatott sajtó és irodalom. A kereskedelmi alapon működő, profitelvű nyomdák, a tömegesen sokszorosított újságok és a szépirodalom, illetve a nacionalizmus közötti szerves összefüggés lényege, hogy *a nyomtatott művek olvasása lehetővé teszi a nemzeti közösséggel való tömeges, egyidejű azonosulást, a nemzeti közösség (mint elképzelt közösség) aktív, közös elgondolását, a nemzeti identitás elképzelését*. A nyomtatás elterjedése a tankönyveken keresztül is hozzájárult a szóbeli nyelvjárások, dialektusok gyengítéséhez, a szabványosított nemzeti nyelv megerősítéséhez. A 18–19. század során

...a könyvnyomtatás valódi iparrá nőtte ki magát, Európa-szerte százmilliós nagyságrendben gyártottak könyveket. Anderson ezt a jelenséget nevezi nyomtatáskapitalizmusnak. A befektetőként és értékesítőként gondolkodó nyomtatáskapitalisták gyorsan áttértek a kevesek által beszélt latin helyett a különféle európai köznyelveken történő könyvek kiadására. És minthogy a magyar nyelvű könyveket csak a magyarul beszélők tudják elolvasni, a köznyelvi nyomtatás olyan módon kapcsolta össze az egy nyelvet beszélő embereket, ahogy korábban soha semmi (Kapelner 2017).

Eötvös a magyar nemzeti szabadelvűség programját képviseli a Révai Testvérek kiadójánál 1900 és 1909 között kinyomtatott bestseller életműsorozatában, s ennek élén az 1900-ban megjelent (majd sokszor újranyomott) *Utazás a Balaton körülben* és az 1909-ben kiadott *A balatoni utazás* végében. Optimista patriótaként néz a jövőbe, büszkén a magyarországi iparosítás, a modern kereskedelem, közlekedés, pénzügyi rendszer kialakítására, az államszervezet modernizációjára, a kiegyezés és a századforduló közötti nemzeti fejlődés eredményeire. A modernizáció folytatását a nemzetiségeket magába olvasztó, asszimiláló magyar birodalomban, tágabban az Osztrák–Magyar Monarchiában képzelel el.

Írói programja ebben a kontextusban *a modern nemzetalkotáshoz való tudatos hozzájárulás* szándékaént, életműve jelentős része pedig e szándék sikeres végrehajtásaként értelmezhető. Eötvös *a magyar történelem informális aspektusát, a szóban hagyományozott tudást és a számos módszerrel összegyűjtött személyes tudását akarja beemelni az irodalmi kánonba, s ezen keresztül a nemzeti identitás részévé tenni*. Patrióta programja és a nyomtatáskapitalizmus (konkrétan a Révai Testvérek profitorientált kiadó- és nyomdavállalata) egymást feltételezik.

5. Következtetések

A *Balaton utazás*ban Eötvös Károly célja a gazdag balatoni helyi, nagyrészt szóbeli kulturális hagyomány írásba foglalása és a nyomtatott nemzeti szépirodalmi kánonba emelése – s ily módon a nemzet történelmi emlékezetébe való beillesztése. Ehhez egyfelől részletesen dokumentálja az eltűnéssel, kihalással fenyegetett szóbeli hagyomány sok forrását, történetét és adatát. Másfelől a dokumentált anyagot átfordítja a kulturális médiumok között – a szóbeliségből az írásba, majd nyomtatásba. Vállalkozása így a szó szoros értelemben intermediális (*médiumok közötti fordítás: intermediális transzfer*. Más kifejezéssel, *médiumok közötti közvetítés: intermediális mediáció*). A nyomtatott könyvek néma univerzumában – a *Balaton utazás* máig olvasott régi és új kiadásainak nyomtatott lapjain, majd az állam által fenntartott könyvtárakban s a közpénzből kiadott tankönyvekben –, ma pedig a digitális változatokban sikerrel megőrzi az utókornak az egyébként feledésre ítélt szóbeli hagyományt. Ezzel patrióta hivatását követi: kibővíti a nemzeti történelmi emlékezet forrásainak, tartalmának és narratíváinak körét, lehetővé teszi az olvasók hazaszeretetének érzelmi gazdagítását, elmélyítését és erősítését.

Pierre Nora (2010) francia történész kifejezésével: Eötvös az emlékezet új helyét, új *emlékezhelyet* hoz létre művével. Ez a harmadik releváns értelmezési keretünk. A „nem írott történelmet”, az „eltűnt kollektív emlékezetet” (K. Horváth 2010: 301, 299), a hétköznapi népszerű kultúráját kutatva és dokumentálva a szóbeli közegből átemelt történetekből balatoni katedrális épít könyvében. A szóbeli közeg helyett művi, technológiailag felépített és rögzített emlékezhelyet hoz létre. *Élvezetes, élő emlékművet, benne beszélgetőfórumot a múlt hőseivel*. Elemeli az eredeti balatoni helyszínekről az emlékezetet, s könyvében kondenzálja azt. *Eötvös életműkiadásának, könyvsorozatának szinte egésze emlékezhelynek, az emlékezet birodalmának* tekinthető ebben az értelemben.

Eötvös a Balaton körül ismert nemzeti és ismeretlen helyi hősokeket emberközelbe hozza, s az olvasók számára lehetővé teszi a velük való meleg, szoros érzelmi viszony létrehozását. Az írói hivatás nála nem a fikciós szépirodalmi ihletet jelenti. Az „író” kifejezés *a szó eredeti jelentését hordozza: úr ír, a szóbeliséget a papír írásbeliségbe fordítja*. Az írói (leírói) és a könyvkiadói munka (az andersoni nyomtatáskapitalizmus) lehetővé teszi, hogy a kortárs olvasók és a későbbi magyar nemzedékek az olvasás folyamata során az egész országban könnyen, otthon ülve, az olvasás élvezetében elmerülve azonosulhassanak nemzeti hőseikkel és a balatoni, tó körüli hétköznapi kultúra örökségével. Nemzedékek sora képzelettel így együtt újra és újra a nemzeti emlékezet terét s annak balatoni tájait.

„Elhatároztam, hogy életének történetét ... *meg fogom írásaimban örökíteni*” – írja Eötvös egyik Balaton-felvidéki hősről – Kisfaludy Sándor szerelméről, Szegedy Rózáról – a *Balaton utazás*ban (II., 159, kiemelés tőlem: S. M.). „*Írásban megörökíteni*” – ez Eötvös balatoni vállalkozásának és egész életművének veleje. Ong kifejezésével „*a szó technicizálása*”: a Balaton körüli helyi, nagyrészt szóbeli kulturális hagyomány nyomtatott nemzeti emlékeztetébe emelése, a magyar nemzeti identitás megerősítése és érzelmi gazdagítása a történelmi szociográfiai jellegű szépirodalom és a tömeges könyvnyomtatás segítségével.

Eötvös leletmentése sikeres vállalkozásnak bizonyult. A *Balaton utazás* nyomtatott és digitális palackpostáját köszönettel megkaptuk és megolvastuk.

Eötvös Károly nem annak a kornak az írója, amelynek eredménye a mai szétzüllesztett, elemeire felbomlott, létében megtámadott, szinte halálra ítélt Magyarország. De meg vagyok győződve róla teljes bizonyossággal, hogy Eötvös Károlynak megjön még a maga ideje, amikor a magyarságnak is megjön a maga ideje. Talán egészen közel van az az idő, talán már itt is van. Egy névtelen bírálója írja Eötvös Károlyról, hogy: „Mulattat, gyönyörködtet, olykor oktat is és amellet minden sorából a „Hazádnak rendületlenül” alaphangjai csendülnek felénk.” Eötvös Károlyra még nagy szüksége lesz a magyar nemzetnek, *el fog jönni az ő kora*, munkái népszerűbbek lesznek, mint voltak valaha

– jósolja a kiadó Révay Mór János 1920-ban (1920: 284, kiemelés tőlem: S. M.).

Eötvös ma újra időszerű. A Révay által éppen száz éve megjósolt Eötvös-reneszánsz korszaka alighanem most érkezett el.

Irodalom

- Anderson, Benedict (1983/2006): *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben I–XXI.* (1886–1901): Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- Bartók Béla (1936): *Miért és hogyan gyűjtsünk népzene-t?* Budapest: Somló Béla Könyvkiadó (Népszerű Zene-füzetek).
- Csepeli György & Mátay Mónika (2001): A magyar betyár életei a médiában. *Médiakutató*, ősz, 88–101. o.
- Eötvös Károly (1901): *Aki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések* (Eötvös Károly munkái 3). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1900): *Utazás a Balaton körül*. 1–2. kötet (Eötvös Károly munkái 1–2.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1904): *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*. 1–3. kötet (Eötvös Károly munkái 10–12.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1905): *Deák Ferencz és családja*. 1–2. kötet (Eötvös Károly munkái 13–14.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1909a): *A balatoni utazás vége*. (Eötvös Károly munkái 23.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1909b): *A Bakony*. 1–2. kötet (Eötvös Károly munkái 21–22.). Budapest: Révai Testvérek.
- Eötvös Károly (1982): *Balatoni utazás I–II*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Eötvös Károly (2004): *Balatoni utazás I–II*. Budapest: Naumann Kht. (Az 1982-es kiadás online változata.) Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Elektronikus Könyvtár, <https://mek.oszk.hu/04900/04924/html/>.
- Eötvös Károly (2007): *Utazás a Balaton körül*. (12., átdolgozott kiadás). Veszprém: Vitis Aureus Bt.
- Eötvös Károly (2010): *Füredi anekdotafüzér*. Veszprém: Vitis Aureus Kiadó.
- Eötvös Károly (2011): *Eötvös Károly Balatoni utazásai. Eötvös Károly Utazás a Balaton körül és a Balatoni utazás vége című művéből válogatta Kisbán Gyula*. Budapest: Fiesta Kft.
- Eötvös Károly (2015a): *Utazás a Balaton körül*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Pozsgai Zsolt. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Eötvös Károly (2015b): *Utazás a Balaton körül*. Budapest: Digi-Book Magyarország Kiadó Kft.
- Eötvös Károly (2018): *Utazás a Balaton körül*. Veszprém: Vitis Aureus Bt.
- Hamvas Béla (1985): *Az öt géniusz*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Hegedüs Géza (é. n.): Eötvös Károly (1842–1916). In: A magyar irodalom arcképcsarnoka. Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/eotvosk.htm>.
- Kapelner Zsolt (2017): Az elképzelt nemzet: Benedict Anderson a nacionalizmus eredetéről. *Új Egyenlőség*, <https://ujegyenloseg.hu/az-elkepzelt-nemzet-benedict-anderson-a-nacionalizmus-eredeterol/>.
- K. Horváth Zsolt (2010): Emlékezet a történelem után. Pierre Nora és a *Les Lieux de mémoire*: az esettől a modellig. In: K. Horváth Zsolt (szerk.): *Pierre Nora. Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- László Ferenc (2010): Az abbáziai vajda. Eötvös Károly (1842–1916). *Magyar Narancs*, 32. sz. https://magyarnarancs.hu/konyv/elsullyedt_szerzok_xxvi_-_az_abbaziai_vajda_-_eotvos_karoly_1842-1916-74350.
- Lipták Gábor (1969): *Jókai Balatonfüreden*. Veszprém: Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Megemlékezés (1998): Megemlékezés a szabadságharcról a Rákoskeresztúri temetőben. *Új Élet*, <http://www.xn--zsid-tqa.hu/ujelet/archiv/u980705.html>.
- Meyrowitz, Joshua (1994): Medium Theory. In: David Crowley & David Mitchell (eds.): *Communication Theory Today*, pp. 50–77. Cambridge, UK: Polity Press (Magyarul: Médiumelmélet. In: Kondor Zsuzsanna & Fábri György szerk. (2003): *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai*, 205–232. o. Budapest: Századvég Kiadó.
- Meyrowitz, Joshua (2009): Medium Theory: An Alternative to the Dominant Paradigm of Media Effects. In: Robin L. Nabi & Mary Beth Oliver (eds.): *The Sage Handbook of Media Processes and Effects*, pp. 517–530. Thousand Oak, CA: Sage Publications.
- Mikszáth Kálmán (1907/1954): *Jókai Mór élete és kora*. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó.

Nora, Pierre (2010): *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok* (szerk., elő- és utószó: K. Horváth Zsolt). Budapest: Napvilág Kiadó.

Ong, Walter J. (1982/2010): *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Budapest: AKTI-Gondolat Kiadó.

Révay Mór János (1920): *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság Kiadása.

Praznovszky Mihály (2007): Balaton-szeretetre vezérlő kedves-szép kalauz. In: Eötvös Károly: *Baltoni utazás*, 391–397. o. (12., átdolgozott kiadás). Veszprém: Vitis Aureus Bt.

Ropolyi László (2014): Másodlagos szóbeliség vagy vizualitás. In: Egyed Péter & Gál László (szerk.): *Fogalom és kép 4. Hang/hangzás, beszéd, zene*, 31–48. o. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó & Bolyai Társaság.

Szajbély Mihály (2010): *Jókai Mór*. Budapest: Pesti Kalligram Kft.

Szalay Károly (1982): A lélek védőügyvédje. In: Eötvös Károly: *Baltoni utazás I–II*. 457–487. o. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Szépe Orsolya & Lipécz György (2012): Szóbeliség, írásbeliség, tudás. Szélgjegyzetek Walter J. Ong „Szóbeliség és írásbeliség” c. könyvéhez. *XXI. Század–Tudományos Közlemények*. Budapest: Általános Vállalkozási Főiskola, 28. évf. 77–83. o.

Szívós Erika (2007): Budapesti mesék. Jókai és az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. *Budapesti Negyed*, 15. évf. 3. 57. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00041/szivos.html>.

Tóth Jánosné (é.n.): Eötvös Károly bibliográfia. Veszprém Megyei Bibliográfiák.

Abstract in English

The technologising of the word and the realms of memory: From local oral traditions to printed national history

The influential Hungarian non-fiction writer Károly Eötvös (also a liberal politician and lawyer; 1842–1916) chose an interesting position as an author: he deliberately addressed future generations. In his major, widely read work *A Journey around Lake Balaton* (1900, 1909) he collected the oral traditions, true stories and family histories around the lake and sent them to the future as messages in a bottle. His work may be considered an early form of literary journalism and ethnography, and his book may also be seen as an encyclopedia of patriotism that features positive patriotic examples. As a liberal patriot, Eötvös wanted to contribute to the development of a modern, democratic Hungarian national identity that wished to integrate national minorities within the Austro-Hungarian Empire. His Balaton book invites three interpretive frameworks: Ong's medium theory contrasting oral and written cultures, Benedict Anderson's analysis of the co-emergence of nationalism and mass printing, and French historian Pierre Nora's notion of the sites of memory.

Keywords: Balaton, cultural memory, *genius loci*, liberalism, lieu de mémoire (site of memory), oral culture, print-capitalism, national identity, patriotism, written culture

Sükösd Miklós médiakutató, politológus, szociológus, a Koppenhágai Egyetem Kommunikáció Tanszékének docense. Kutatási területei a posztkommunista média (Közép- és Kelet-Európában, Oroszországban és Kínában), valamint a zöld környezeti kommunikáció, média és fenntarthatóság. Legutóbbi könyve: Peggie Valcke, Miklós Sükösd and Robert Picard (eds.): *Media Pluralism and Diversity: Concepts, Risks and Global Trends* (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2015).